

Szili József

(1929–2021)

BEZECZKY Gábor

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
ORCID 0000-0002-0069-1118

Hajdanában, nagyjából 25-30 éve, intézeti napokon, a hivatalos programok lezajlása után, amikor már csak páran voltunk az osztályon (MTA Irodalomtudományi Intézet, Irodalomelméleti osztály), és amikor eredendő zárkózottsága valamelyest oldódott, Szili József látható örömmel mesélt el egy-egy epizódot az életéből, majd – mint aki rajtakapja önmagát valamin – gyorsan témát váltott. A Wikipédián található, nem túl részletes életrajzát összehasonlítva egykori történeteivel néhány dolog feltűnik. A családjáról ritkán és keveset beszélt. Az apjáról szinte csak annyit mondott, hogy tisztviselő volt, aki egészen természetesnek vette, hogy – ami neki nem adatott meg – a fia gimnáziumba jár. Egyszer megemlítette, további részletek nélkül, hogy a pestlőrinci gimnáziumban német–magyar tanárként ismerte meg Vajda György Mihályt. 1960-ban már mindketten az Intézet Világirodalmi Osztályán dolgoztak. Az Irodalomelméleti Osztály csak egy évvel később önállósodott. A kapcsolat Vajda György Mihály és Szili József között 1990 táján előzékeny, udvarias és hűvös volt. Bár akkoriban nyilván mindkinek jutott kellemetlenség és küszködés épp elég, Szili József semmit nem mondott arról, hogyan vészelte át ő és a családja a háborút. Elmesélte viszont, mint a saját belső fejlődése szempontjából fontos tényezőt, hogy a gimnáziumi időkben kezdett könyvekből angolul tanulni.

1948-ban érettségizett. Felvételt nyert az Eötvös József Collegiumba, angol–magyar szakra. Ebben az időszakban alakult ki szenvedélyes érdeklődése az angol nyelvű modernista költészet, elsősorban T. S. Eliot iránt. A Collegium könyvtárában meglepően jó gyűjtemény volt Eliot munkáiból. De ekkoriban, nem sokkal a megszűnése előtt az intézmény, melyet már nem Keresztury Dezső igazgatott, csak az árnyéka volt hajdani önmagának. A Collegium falai közé is eljutó agresszív és harsány politika megzavarta a tudós- és tanárpalánták mindennapjait.

Szili József az egyetemi éveiről is keveset mesélt. Mulatságos epizódként említette, hogy az első angol nyelvű szeminárium dolgozatának felolvasása után a tanár a hibátlan értekező stílust és a könyvekből elsajátított, Szili szerint is borzalmas kiejtést összevetve arra a következtetésre jutott: nem ő írta a dolgozatot. Szili azonban lankadatlan szorgalommal a kiejtését is elfogadhatóvá tette. Erre szüksége is volt, mert még végzős egyetemistaként, 1952-ben az Idegen Nyelvek Főiskoláján kezdett tanársegédként angolt, fordítástechnikát, 19. századi irodalmat ta-

nítani. Erről az időszakról – bármennyire fontos és érdekes emberekkel találkozhatott is a Mexikói úti épületben – soha egyetlen szót sem ejtett. A főnöke például az a hányatott sorsú és hírhedt Lutter Tibor volt, akinek aligha lehetett könnyű megindokolnia az elvtársai számára, miért volt a budapesti Német Birodalmi Iskola tanára 1943–1944-ben. Szili József szempontjából sem mellékes, hogy 1948 után kezelhető (magyarán: múltjával zsarolható) figuraként Lutter volt az Eötvös Collegium utolsó igazgatója. Ellenőrizhetetlen szóbeszéddek szerint a finom modorú, halkszavú úriember, Szenczi Miklós 1956-ban mindössze annyit mondott az akkor az ELTE Angol Tanszékét vezető Lutternek, akit alighanem tanított is az Eötvös Collegiumban: „Mars!” A mendemonda szerint Lutter értett a szóból, és soha többé nem merészkedett vissza.

A költészet iránti érdeklődés bizonyára egészen mást jelent annak, aki maga is ír verseket. Szili talán mindig is, de a kamaszkora óta bizonyíthatóan verselt. Költeményeivel a lehető legrosszabb történelmi pillanatban, az ötvenes évek első felében lépett a nyilvánosság elé az *Irodalmi Újság*, a *Csillag* és az *Új Hang* hasábjain. A versek tehetséges, vonalas pártköltőt mutatnak, aki még a Volga–Don-csatorna megnyitása alkalmából megrendelt verset is formájukban és képekben épkezláb sorokba tudta rendezni. A szerkesztők vagy észre sem vették, vagy nem akadtak fenn azon, hogy a két folyó találkozását a vers gigantikus, örömteli közösülésként ragadta meg. A korai ötvenes évek után, amikor mások irányt váltottak, Szili évtizedekre elhallgattatta magában a költőt, és ezzel a kíméletlen önkorlátozással mondott szigorú ítéletet fiatalkori botlásáról. Minden bizonnyal még az egyetemi éve alatt kezdte el fordítani T. S. Eliot *The Waste Land*-jét. Az 1962-ben megjelent fordítást Weöres Sándor és Vas István is használták a saját változatukban. Eltekintve kisebb, egyes esetekben kifejezetten virtuóz fordításoktól, verset Szili ezután már csak a nyugdíjas éveiben írt.

1955-ben a Magyar Rádió angol szerkesztőségében kapott állást. Azt mesélte, a munkatársaival sok munkát és bosszúságot takarítottak meg maguknak azzal, hogy nagy készletet tartottak az sz hangból. Hangszalagra vették a sziszegést, majd a szalagot kis részekre szabdalták, mely darabokat a jelen idejű, egyes szám harmadik személyű igék után illesztettek be minden esetben, amikor az interjúalanyok az angol nyelvű megnyilatkozásaikban elmulasztották őket. Szerkesztőtársa, a skót Charlie Coutts nyilván tudott Szili költészet iránti érdeklődéséről, és ezért hívta fel a figyelmét a szintén skót Hugh MacDiarmid verseire, melyekről Szili terjedelmes értekezést írt. 1956. október 23-ának estéje a Rádió épületében találta Szilit. Az általános riadalomban és zavaradottságban megőrizte a hidegvérét. Azt a feladatot találta ki magának, hogy a belső folyosók útvesztőjében a Bródy Sándor utcai tűzharctól távol eső hátsó kijárathoz vezette a Rádió halálra rémült dolgozóit.

Úgy tudta, a *Filológiai Közönyben* megjelent MacDiarmid-tanulmányáért kapott 1960-ban állást az Intézetben, valójában azonban – a következő években a *Világirodalmi Figyelőben*, a *Nagyvilágban*, a *Kritikában* egymás után gyors ütemben megjelent tanulmányai alapján lehet állítani – ez csak idő kérdése volt. Ráadásul az Intézet vezetői, Sőtér István és Klaniczay Tibor, maguk is a Collegium neveltjei, előszeretettel választották új kollégáikat a hajdani társaik közül. Ez a módszer sok mindent leegyszerűsített. A jelöltek szakmai minőségét mintegy garantálta a collegiumi tagság, személyes tulajdonságaikról pedig közvetlen ismeretekkel rendelkeztek. Miklós Pál és Hankiss Elemér is hasonlóképpen kapott állást az Elméleti Osztályon.

Az osztályt az a Nyíró Lajos vezette, aki 1945 előtt Franciaországban bányászként dolgozott, 1945 után pedig a Szovjetunióban járt egyetemre. Páratlan életútja predesztinálta arra, hogy ő

legyen az Intézet párttitkára is. Elképedésükben a kerületi és központi pártszervek nem tudtak mit kezdeni azzal, ha Nyíró zavartalan és kikezdehetetlen pofátlansággal – a szovjet egyetemi képzés dicsőségére – a kritikus pillanatokban oroszul idézte Lenint, amikor egy-egy ügyben az Intézet védelmére kellett kelnie. Nyíró és Szili mély szakmai egyetértése és barátsága nemely vonatkozásban alapvető módon átalakította a magyar irodalomtudomány fejlődési pályáját. Egyetértésük két vonatkozásban, az avantgarde és a 20. századi irodalomértelmező irányzatok megítélésében teljes volt, és e két tényező alkalmasnak bizonyult arra, hogy az 1960–1970-es években a marxizmus keretein belül roppantsa meg az addig még nagyon is eleven sztálinista irodalomfelfogás gerincét. Könnyű manapság megfedkezni róla, de a sztálinizmus akkoriban még oly mértékben volt jelen, hogy ellenfélként azonosítani, megnevezni sem lehetett. Helyette különböző eufemisztikus körülírásai – például „dogmatizmus”, „személyi kultusz” – voltak használatban. Nyíró és Szili kiszámított óvatossággal haladtak, de egyáltalán nem voltak ellenükre az általuk mindvégig támogatott Hankiss Elemérnek a marxizmuson eleve túlmutató kezdeményezései. Óvatosság és vakmerőség szerencsésen egészítették ki egymást az osztály messze ható munkájában. Nyíró után Szili is volt intézeti párttitkár. A kerületi és központi pártszervek vele sem jártak jobban.

Szilinek a költészet 20. századi megújulásáról vallott nézetei már az 1950-es évek végén írt, a *Filológiai Közönyben* megjelent tanulmányában jelen vannak. Az irodalom modern átalakulását elkerülhetetlen és felmérhetetlenül sokféle lehetőséget megengedő szükségszerűségnek állítja be. Az irodalmi, politikai és másféle erényeket – amennyire csak lehet – külön-külön tartja számon. Hugh MacDiarmid versei egyetlen plusz pontot sem kapnak azért, mert a költőjük kommunista. Szili a 20. század eleji irodalom legnagyobb megújítójának T. S. Eliotot tekinti, és ezt a véleményét nem árnyékolják be a költő politikai és egyéb nézetei. Ezra Poundnak felrója a fasizmusát, és az éles elítélést nyilván jótányit sem enyhítette volna, ha tudja – amit egészen 1971-ig nem lehetett tudni –, milyen szerepet játszott Pound a *The Waste Land* keletkezésében.

Teljesen egybecseng ezzel, ahogyan évekkel később a szocialista realizmusról beszélt a korabeli pártbrosúrák nyelvét felidéző tanulmányának (*Távlatok és feltételek*) keretein belül. A tanulmány egyes részeinek vonalassága oly mértékű, hogy már-már költői szerepjátékra lehet gyanakodni, de sokkal inkább arról lehet szó, hogy a tanulmány beszélője birtokon belül van: a tudományos (dialektikus, materialista stb.) világnézet centrumából támadja mindazokat, akik leegyszerűsítik, csökkentik, vulgarizálják, eltorzítják a marxizmus lehetőségpotenciálját. Ebben a helyesbítő kontextusban jön elő, hogy vannak művészek, akik „az avantgardista formanyelvi újítás eszközeit a szocialista eszmék kifejezésének szükségleteihez” alakítják. A tanulmány beszélője azt is valószínűnek látja, hogy „a realista stílushoz való viszony politikai kérdésként történő kezelése a szimpatizáns avantgardista írók és művészek közül sokat nem az avantgardizmustól, hanem a szocializmustól távolított el”. Szili – Nyíróval teljes összhangban – ekként hatástalanította a sztálinista irodalomfelfogás egyik középponti tételét, mely a 20. századi izmusokat egyként az imperializmus bomlástermékének minősítette. A gondolatmenet akkori erejét, használhatóságát mutatja, hogy utat talált Szabolcsi Miklós, Király István és mások műveibe is, és jelentős mértékben járult hozzá a dogmatikus szigor enyhüléséhez az 1960-as évek első felében.

Mindezt azért érdemes előhozni, mert a következőhöz hasonló mondatok alapján a felületes szemlélő sok évtized távlatából talán könnyen sorolhatná Szilit is az irodalomtudományi vonalon foglalkoztatott pártmunkások közé: „A szocialista realizmus az irodalom fejlődésének

új, magasabb foka, a szocializmus győzelméért folytatott harc művészi visszatükrözése, az élet értékelése a kommunista eszmeiség és pártosság alapján.” Az efféle részleteknek a funkciója azonban pontosan ugyanaz, mint Nyíró orosz idézeteinek: rezzenéstelen arccal átvenni és alkalmazni a hallgatóság által nem kifogásolható mondatokat. Átvenni, alkalmazni, majd beszélni abba, hogy fegyverként immár használhatatlanok legyenek. Rafinált, tökéletes retorika. Szili nem engedélyért esdekelt az izmusok számára, hanem erőlesen, szinte fenyegetően lépett fel azokkal szemben, akik fals megfontolások alapján korlátozni akarták a szocialista irodalom lehetőségeinek körét, mikor is lehetőségen egyebek mellett az avantgarde-ot kell érteni.

Az irodalomértelmező irányzatok kérdésében Szili valamivel később találta meg a saját álláspontját. Az 1960-as évek elején írt tanulmányaiban legtöbbször még erősen elítélő hangszílyal emlegeti az amerikai új kritikát. Emlegeti, de nem idézi. Elképzelhető, hogy ekkor jobbára csak azokból a másodlagos forrásokból ismerte, melyeket lelkiismeretesen és terjedelmesen dokumentált az írásaiban. A Collegium könyvtára az amerikai új kritika szempontjából szegényes volt. Más könyvtárakban se volt jobb a helyzet. Igaz, ma se sokkal jobb. Szili azonban 1965–1966-ban Ford ösztöndíjjal tíz hónapot tölthetett a Yale-en, az egyik legjobb amerikai egyetemen. Ez akkoriban nem anyagi, hanem intellektuális értelemben főnyereménnyel ért fel. Amikor az ösztöndíjáról beszélt, Szili soha nem mulasztotta el megemlíteni az egyetem rendkívül gazdag könyvtárát.

Szili a korábbi közleményeit is bedolgozta az *Adalékok az új kriticismus irodalomesztétikájához* című tanulmányába, mely a Nyíró Lajos által szerkesztett *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* című kötetben jelent meg 1970-ben. A korábbi írásokat a végső tanulmánnyal összevetve az derül ki, hogy az utóbbiból hiányzik rengeteg, korábban a másodlagos forrásokból idézett súlytalan – többnyire ideológiai, politikai jellegű – ellenvetés az új kritikával szemben. Lehetetlen észre nem venni, mennyire megemelkedett az új kritika jelentősége Szili számára, miután jobban megismerte. A tanulmány nagy része még így is kritikus megjegyzések sorozata, de egyrészt gyakran elég jól kiderül, mivel vitatkozik, mit is állított egyik-másik új kritikus, másrészt a polemikus észrevételek sokszor nagy elmeálléval vesznek célba tényleges pontatlanságokat, bonyodalmakat, zavarokat, ellentmondásokat. A tanulmány egy része, főként a bevezetése, menthetetlenül elavult, de a Szili által kipécézett problémák számottevő része ma is fejtörést okoz. A tárgyalás komolysága, elmélyültsége azt mutatja, Szili nagyon magas polcra helyezte az új kritikát. Hiába keresnénk olyan mondatot a tanulmányban, mely megfogalmazza a nagyrabecsülését, de az ilyesmi akkoriban elképzelhetetlen volt egy *polgári* irányzat esetében. A legkevesebb, amit a tanulmány sugall: az új kritikát az irodalmárnak ismernie kell. Valamilyen, de nem csekély mértékben ugyanez igaz az *Irodalomtudomány* többi tanulmányára is. És ez tekinthető Nyíró Lajos és Szili József véleményének a kortárs irodalomértelmező irányzatokról. Egyáltalán nem véletlen, hogy a *Népszabadság* kritikusa a könyv megjelenését is helytelenítette.

Képtelenség Szili József egész pályáját ugyanilyen részletességgel feleleveníteni. Azért a talán nehezen érthető, talán nem eléggé méltányolt mozzanatokot emeltem ki, mert – rejtőzködő költőként – ő maga soha, de soha nem dicsekedett velük. A későbbiekben is írt figyelemre méltó tanulmányokat, érdekes könyveket, betöltött fontos szerepeket, de a tudományos munkássága legjelentősebb eredményének az irodalomtudományi sztálinizmus törvényen kívül helyezését, folytonosságának megszakítását tekintem – még akkor is, ha ebben nem volt egyedül. Minden-

ki számít, de keveseknek adatik meg, hogy ilyen mértékben változtassanak tudományágunk történetén.

Fontossági sorrend és kimerítő igény nélkül íme tudományos pályájának néhány további jellemzője. 1985–1999 között az Irodalomelméleti Osztály vezetője. 1979-ben az irodalomtudomány kandidátusa, 1989-ben az irodalomtudományok doktora, 1993-ban habilitált. 1985–1991 között az ICLA Executive Council, a „büró” tagja. 1994–2014 között a Miskolci Egyetem professzora.

A könyvek, amelyeket lefordított: René Wellek – Austin Warren, *Az irodalom elmélete*, 1972; (Tellér Gyulával) Rudolf Arnheim, *A vizuális élmény*, 1979; Susan Sontag, *A vulkán szerelmese*, 1994; Northrop Frye, *A kritika anatómiája*, 1998; E. M. Forster, *A regény aspektusai*, 1999; Terry Eagleton, *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*, 2000; (Elmi József néven) William S. Burroughs, *Meztelen ebéd*, 1992.

Saját könyvei: *A művészi visszatükrözés szerkezete. A művészet ismeretelméleti kérdései Christopher Caudwell és Lukács György esztétikájában*, 1981; *Az irodalomfogalmak rendszere*, 1993; *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996; *A poétikai műnemek interkulturális elmélete*, 1997; „Légy ha bírsz, te világköltő...” *A magyar líra a XIX. század második felében*, 1998; *Arany János: Toldi-trilógia*, 1999; *Irodalomtudat-hasadás. Az irodalom interkulturális elmélete*, 2005; *Verskaszal*, 2011; *Zenétlen zene*, 2019.

Nem maradhat említetlenül, hogy ideális főnök volt. A nyilvánosság előtt marcangolta szét, aki bántani merte osztályának valamelyik tagját. Szélsőségesen megengedő módon nem szólt bele, milyen feladatot tűztünk magunk elé. Láthatatlanban vállalta át a felelősséget, és ezzel a felelősség (négyzetre emelve) ismét visszaszállt ránk: mindannyian éreztük, megelőlegezett bizalmával nem szabad visszaélnünk. Valahogy úgy gondolhatta, nincs az a fenyegetés vagy könyörtelen számonkérés, mely jobban ki tudná zsigerelni a tudományos kutatót, mint a szabadság. Szó se róla, kritikus megjegyzéseit nem hallgatta el, de soha nem kellemetlenkedett. Biztos tagja az Intézet egykori munkatársaiból általam összeállított Aranycsapatnak.